

Н.В. Петренко, канд. пед. наук

РОЗВИТОК ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ ЯК ФОРМИ НАВЧАННЯ Й ВИХОВАННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Здійснено історико-педагогічний аналіз розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Проведен историко-педагогический анализ развития экскурсионного дела в Украине во второй половине ХІХ – начале ХХ века.

An historical analysis of educational excursion business in Ukraine in the second half of the ХІХ - early ХХ century.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Екскурсійна діяльність – один з важливих напрямів «освітнього туризму», який з кожним роком приваблює наших співвітчизників, готових за таку послугу платити певні кошти. Для освітян екскурсійна діяльність є нестандартною, цікавою й досить ефективною формою навчання й виховання як молодого покоління, так і дорослого населення. Особливо актуальною екскурсознавча підготовка є для фахівців туристичної галузі: сприяє формуванню в них педагогічної культури для успішної особистісної та професійної самореалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екскурсійна справа в Україні має давні традиції. Аналіз науково-педагогічної літератури, спеціальних періодичних видань різних років [1-7] свідчить про те, що протягом тривалого часу вітчизняна прогресивна інтелігенція та педагоги намагались використовувати екскурсії як засіб навчання й виховання молодого покоління, при цьому допомагаючи розвивати туристичну індустрію. Незважаючи на це, історія розвитку екскурсійної діяльності в Україні, досвід наших попередників у справі організації системи її наукового забезпечення, підготовки та перепідготовки кадрів залишаються недостатньо вивченими у вітчизняній історіографії. Існують дослідження в галузі педагогіки туризму В. Квартального, А. Рідина, А. Ставровського, В. Федорченка та ін., в яких розкривається зміст, мета, завдання і методика підготовки організаторів туристсько-краєзнавчої роботи для сьогодення, але вони майже не звертають увагу на досвід попередників, які мали чималі здобутки в цьому напрямі туристичної діяльності. Лише нечисленні статті містять звернення щодо різних аспектів історії розвитку музейного та екскурсійного туризму в Україні, починаючи з другої

половини XIX століття. Тому, проблема організації екскурсійної справи як оригінальної форми навчання й виховання наприкінці XIX – на початку XX століття, вивчення досвіду наших попередників, які працювали в цьому напрямі та здобули цікаві для сьогодення доробки, є досить актуальною як для педагогічної науки, так і для сучасного туристичного бізнесу.

Мета та завдання статті - здійснити історико-педагогічний аналіз розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвитку екскурсійної діяльності як неформальної форми навчання й виховання наприкінці XIX – на початку XX століття сприяла ціла низка соціально-культурних та освітніх факторів. Друга половина XIX століття ознаменувалася появою різноманітних загальноросійських туристських товариств і клубів – «Товариства любителів природознавства», «Російського туринг-клубу», «Російського товариства туристів», які ставили за мету використання туризму та екскурсійної діяльності для просвітницької роботи серед населення, особливо серед учнівської молоді. Показовим було те, що в їх роботі брали участь відомі вчені, мандрівники, письменники, громадські діячі (Д. Мамин-Сибіряк, Д. Менделєєв, І. Павлов, М. Пржевальський, В. Вернадський та ін.). Прогресивні вітчизняні педагоги того часу також звернули особливу увагу на екскурсійну справу як на ефективний засіб покращення викладання природничих предметів та наближення учнів до природи. Але важливим поштовхом до розширення екскурсійної діяльності став циркуляр міністра народної освіти від 2 серпня 1900 року за № 20.185, який відміняв літні канікулярні роботи учнів та замість них рекомендував керівникам навчальних округів і педагогічним радам організовувати для учнів у період канікул оздоровчі прогулянки та мандрівки [2]. Наприклад, у Харкові в 1900 році в школах «Товариства грамотності» було впроваджено загальноосвітні прогулянки за містом пішки та залізницею [7]. Під керівництвом відомого педагога М.Д. Раєвської було навіть організовано особливу комісію, яка створила програму таких загальноосвітніх прогулянок [1, с. 735].

Певну роль у розвитку навчальних екскурсій відіграло введення в березні 1902 року спеціального тарифу № 6900 на проїзд учнів, які відправлялися на екскурсії [3]. На всіх залізницях Російської імперії для всіх груп екскурсантів установлювався здешевлений проїзд у вагонах 3-го класу, а вихованцям «нижчих» навчальних закладів на поїздки, які не перевищували 50 кілометрів, надавався безкоштовний

проїзд. Протягом часу умови цього спеціального тарифу для учнів, які здійснювали групові екскурсії, дещо змінювались, але в цілому зберігалися до 1917 року.

Наприкінці 90-х років XIX століття екскурсійна робота, яка почалася стихійно, поступово отримує теоретичну базу. У різноманітних періодичних виданнях виходили статті, автори яких намагались висвітлити питання теорії екскурсознавства. Важливою віхою в цьому напрямі стала книга «Шкільні екскурсії», написана групою викладачів Петербурзького лісного комерційного училища за редакцією Б.Є. Райкова (видана в 1910 році), де вперше було розроблено основні принципи екскурсійної методики та запропоновано систему навчальних екскурсій за всіма предметами для всіх класів.

З 10-х років XX століття почалося видавництво спеціальних журналів з екскурсійної справи: «Екскурсійний вісник», «Руський екскурсант», «Шкільні екскурсії і шкільний музей». Якщо останній журнал було повністю присвячено шкільній екскурсійній справі, то два інших постійно публікували теоретичні статті з екскурсознавства, доповіді про вже проведені екскурсії, поради щодо організації екскурсій для школи, списки літератури. Так, журнал «Руський екскурсант» одним з перших зробив спробу класифікувати екскурсії для учнів, згрупувавши їх у вісім типів:

1. Історико-археологічні, які в свою чергу поділялися на ознайомчі та дослідницькі, причому останні вважалися найбільш важливими. Брали участь у таких екскурсіях, учні досліджували географічні особливості місцевості, пам'ятки давнини, старовинні книги, журнали, рукописи, гравюри, ікони, записували оповідання та пісні місцевих мешканців, описували обряди та ін. Зібрані матеріали поповнювали колекції шкільних музеїв.

2. Історико-літературні, учасники яких відвідували місця, пов'язані з життям видатних письменників, поетів, учених, художників, державних та громадських діячів. Важливе значення надавалось безпосереднім зустрічам з сучасниками видатних людей.

3. Природничо-історичні, які мали за мету ознайомити учнів з природою тієї місцевості, де вони живуть. Особлива увага приділялась збиранню різноманітних колекцій: ботанічних, зоологічних, геологічних.

4. Екскурсії на фабрики та заводи з метою профорієнтаційної роботи для учнів старших класів.

5. Художньо-географічні та етнографічні екскурсії об'єднували три види екскурсій: художні, географічні та етнографічні,

оскільки кожен з цих видів як самостійний уважався малодоступним для школярів.

6. Експерсії трудової допомоги (виникли в період Першої світової війни) являли собою поїздку груп учнів у село для допомоги в сільськогосподарській роботі тим селянським родинам, які залишилися без робочих рук.

7. Загальноосвітні та побутові експерсії, які передбачали ознайомлення міських школярів із життям у селі (із селянською працею та побутом, природою), а сільських дітей – із життям у місті (показували вокзали, міські вулиці, громадські установи, заводи, фабрики та ін.). Тим, хто брав участь у таких експерсіях, давалося завдання зробити доповідь про побачене.

8. Розважальні експерсії та експерсії відпочинку, що являли собою колективний відпочинок класу або школи на природі.

Наведена експерсійна класифікація була першим досвідом аналізу всього різноманіття експерсій, які проводилися на вітчизняному ґрунті в означений період.

Наприкінці XIX – на початку XX століття активну рекламно-видавничу діяльність щодо популяризації експерсійної справи проводив Кримський гірничий клуб в Одесі (пізніше Кримсько-Кавказький гірничий клуб), який мав філіали в Ялті, Києві, Катеринославі, Харкові. Діяльність Кримського гірничого клубу заклала основи вітчизняної експерсійної практики та методики. Усі експерсії, які проводилися Клубом, можна поділити на три групи:

- 1) наукові, пов'язані із дослідженнями членів Клубу;
- 2) навчально-пізнавальні – для учнів та молоді;
- 3) туристичні. За 25 років (з 1891 до 1914 рр.)

Клубом було проведено 156 експерсій: 20 наукових, 43 навчально-пізнавальні, 93 туристичні.

Експерсійна секція клубу, очолювана Ф.Д. Вебером, розробила різноманітні за тривалістю та програмою маршрути. Велику увагу приділяли розвитку пізнавальних експерсій для учнів, що мали за мету ознайомити учнів з вітчизняними історичними та природними пам'ятниками, перш за все Криму. Вони проводились, як правило, у канікулярний час і тривали від 5 до 16 днів. З метою їх організованого проведення професор Новоросійського університету, лікар Р.А. Прендель та красзнавець А.Л. Бертъе-Делагард розробили спеціальну програму «Основи для організації туристичних експерсій». Слід зазначити, що для кожної експерсії правління клубу складало план, який затверджувався піклувальником Одеського навчального округу.

Ураховуючи високу вартість екскурсій, клуб створив спеціальний «учнівський фонд», що складався з коштів, вилучених із публічних лекцій, які проводилися його членами, та пожертв. Гроші цього фонду йшли на матеріальну допомогу юним екскурсантам. Крім того, Клуб брав на себе організацію притулків у місцях відпочинку та харчування екскурсантів. Цікавим є те, що екскурсії розглядалися не тільки як пізнавальний та навчальний, але і як оздоровчий захід. Перед та після екскурсії обов'язково проводився медичний огляд учнів. Протягом 1890-х років «вітчизнознавчі» екскурсії, як їх називали, стали невід'ємною частиною лікувально-виховної роботи гімназій, які співпрацювали з Кримським гірничим клубом [4]. До Криму потягнулися екскурсії від земських шкіл, реальних, комерційних, педагогічних училищ, фельдшерських та інших курсів.

Із часом почала вдосконалюватися і методика проведення екскурсій. Різноманітна професійна орієнтація початкових закладів вимагала від членів клубу включення в навчально-виховні походи та екскурсії відвідування виробничих підприємств. Наприклад, у Севастополі учні відвідували суднобудівний завод та військові кораблі Чорноморського флоту, у Балаклаві – завод по вирощуванню мідій, у Бахчисараї – кустарні татарські виробництва, плантації виноградників, сади та дослідні сільськогосподарські ділянки.

За свідченнями сучасників, в окремі місяці Ялта наповнювалась учнями, які «цілими навчальними закладами на чолі з викладачами в кількості нерідко 100-150 чоловік» прибували до міста. Ялтинське відділення клубу знаходило місце для їхнього перебування, організовувало перевезення багажу, клопотало перед членами міської управи про безкоштовні відвідування міського саду та ін. Із часом надання додаткових послуг екскурсантам до основного комплексу екскурсійного обслуговування стало частиною роботи клубу, що дозволяло повною мірою задовольняти потреби туристів та досягати більшої кількості відвідувань Криму [4]. Завдяки цій діяльності на початку ХХ століття краєзнавчі екскурсії набули широкого розповсюдження в Україні, а Крим став колискою краєзнавчого екскурсійного руху. Саме тут народилися та здобули визнання пішохідний і гірничий туризм, а також було апробовано всі види екскурсій.

На початку ХХ століття, уже перетворений на Кримсько-Кавказький, клуб почав поступово розширювати географію таких пізнавальних мандрівок. У 1910-х роках Правління клубу проводило роботу з організації екскурсій не тільки до Криму, але й до Кавказу. Так, у 1913 році екскурсійна секція підготувала багатоденні

екскурсійні маршрути по Криму, Кавказу, Уралу, до Дніпровських порогів. Тривалість деяких маршрутів була 40 днів. Навіть з початком Першої світової війни, незважаючи на величезні труднощі, зусиллями Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірничого клубу екскурсійний рух не припинявся. Члени клубу вважали екскурсії не пустою розвагою, на їхню думку, вони по-своєму «стабілізували» суспільство, яке знаходилося у важкому положенні, сприяли збереженню наукового і культурного потенціалу, були необхідним засобом для розумового, духовного і фізичного розвитку людини. В умовах воєнного часу було припинено групові краєзнавчі екскурсії, але Ялтинське відділення продовжувало організовувати пішохідні екскурсії для гімназистів. У 1915 році було проведено 17 таких екскурсій для 300 учнів. Великою заслугою клубу було те, що розвиток екскурсійної діяльності проходив на фоні відкриття різноманітних виставок, музеїв.

Війна негативно вплинула на географію шкільних екскурсій та мандрівок. На території України різко скоротилася кількість дальніх екскурсій, але продовжувала розвиватися екскурсійна справа по території окремих губерній. У 1915-1917 роках у процесі перегляду навчальних планів та програм було затверджено нову програму для вищих початкових шкіл, у якій вказувалось про обов'язковість включення екскурсій у навчальні плани, з відведеним на них часом. Таким чином, екскурсії, пов'язані з начальним планом, були визнані рівноправними серед інших форм навчання.

Серйозною перешкодою при організації екскурсій з учнями була відсутність екскурсійних навичок у вчителів. Розуміючи, що слабкі знання теорії екскурсійної справи заважають якісному проведенню екскурсій, різноманітні громадські організації та наукові товариства, що займалися їх розвитком, почали відкривати курси з підготовки керівників екскурсій.

На початку ХХ століття ще не розроблялись методичні прийоми екскурсій, не аналізувались особливості екскурсійного показу та вимоги до екскурсійного оповідання. Головним уважалось ознайомлення екскурсантів з унікальними природними, історичними пам'ятками та надання відповідної інформації, повнота якої залежала лише від знань екскурсовода. Але з розвитком екскурсійної справи почав зростати інтерес до засвоєння методів екскурсійної роботи. Однак відсутність єдиного методичного екскурсійного центру не дозволила на той час створити систему підготовки керівників учнівських екскурсій. Поради щодо організації та проведення екскурсій можна було отримати тільки із журналів. Але жоден з них не

міг повністю замінити спеціального навчання під керівництвом досвідчених теоретиків і практиків екскурсійної справи. Тому, платні курси з підготовки керівників екскурсій, що організовувались у різних містах, викликали велике зацікавлення серед учителів. До їх програми було включено лекції та екскурсії. Інтерес, проявлений учителями до курсів з підготовки керівників природничо-історичних екскурсій з дітьми, свідчив про міцні позиції, які завоювала собі екскурсійна справа до середини 10-х років ХХ століття.

Кримсько-Кавказький гірничий клуб також підключився до роботи з підготовки керівників екскурсій серед шкільних учителів. У червні 1902 року сталася перша педагогічна екскурсія до Криму вчителів дитячого навчального округу [5]. Педагогічні екскурсії Кримсько-Кавказького гірничого клубу стали ще однією дієвою формою пропаганди освітнього туризму. У наступні роки учасники таких екскурсій повертались до Криму, але вже зі своїми учнями, виконуючи одне із завдань клубу: «збільшити потік туристів до цього благодатного краю».

Крім того, у справі раціональної організації екскурсій по Криму клубом було поставлено питання про відбір та підготовку провідників. В означений період провідниками були місцеві жителі, як правило, не писемні та далекі від увічливого поводження з екскурсантами. До червня 1913 року ці провідники не отримували плати за свої послуги, заробляючи «на чай» від туристів. Ця форма оплати праці провідників часто набувала характеру випрошування та ставала джерелом непорозумінь і справедливого невдоволення екскурсантів. Щоб виправити таке положення, правління клубу залучало з числа провідників осіб, які зарекомендували себе досвідченими і чесними, та призначало їм платню в розмірі 30 рублів кожного місяця з обов'язковою відмовою від «чайових», зберігаючи за ними право лише на отримання «чайових» у вигляді добровільної винагороди від екскурсантів. Правління клубу займалось також безпосередньою підготовкою провідників з метою розширення кадрів, що дозволяло не залежати від непередбачуваних ситуацій.

У 1912 році Кримсько-Кавказький гірничий клуб уже мав конкурентів як у Криму, так і в інших місцях держави. Великий інтерес до екскурсій привів до створення екскурсійних комісій, бюро, комітетів, що діяли при певних громадських та наукових товариствах. Такі екскурсійні комісії були створені в Харкові, Києві, Ялті, Одесі. Вони брали на себе функції сприяння екскурсійним групам і окремим екскурсантам під час знайомства зі столицями, губернськими містами, із Кримом тощо.

З 1910 року ці установи почали організовувати екскурсії для сільських жителів у інші сільськогосподарські губернії. Вони проводилися з метою ознайомлення з високопродуктивними сільськими господарствами і стали досить корисними для селян, які брали в них участь. У багатьох господарствах у результаті такого своєрідного обміну з'явилися різноманітні нововведення.

Крім екскурсійних організацій при різноманітних товариствах, стали відкриватися приватні туристичні контори, які пропонували свої послуги для проведення екскурсій. Так, ялтинський купець Бебеш, власник екіпажів, який тривалий час співпрацював з Кримським гірничим клубом за наймом, організував власні екскурсії за клубними маршрутами. Активно рекламувалися «Контора екскурсій братів Кадієвих», «Гірничі екскурсії товариства перевізників у Ялті». Свою екскурсійну контору врешті-решт відкрив незмінний керівник екскурсійного бюро Кримського гірничого клубу Ф.Д. Вебер.

Висновки. Розвиток екскурсійної діяльності наприкінці XIX – на початку XX століття відбувався під впливом певних соціально-культурних та освітніх факторів; специфіка екскурсійної діяльності означеного періоду, полягала в тому, що ця робота проводилася представниками прогресивної інтелігенції в межах туристичних товариств та клубів, вона мала на меті не тільки оздоровлення і загартування молоді, а й отримання конкретних навчально-виховних результатів: безпосереднє знайомство як учнів, так і дорослих людей, з матеріальною і духовною культурою, природою рідного краю; вивчення конкретних історичних та географічних матеріалів; поширення набутих знань серед населення; стимулювала любов до Батьківщини, культури свого народу і природи своєї землі. Крім того, вона сприяла економічному розвитку окремих регіонів.

Список літератури

1. Багалеї, Д. И. История города Харькова за 250 лет существования. Историческая монография [Текст] / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Х., 1993. – Т. 2. – 973 с.
2. Журнал Министерства народного просвещения [Текст]. – 1900. – № 34. – С. 10–23.
3. Журнал Министерства народного просвещения [Текст]. – 1900. – № 45. – С. 3–8.
4. Записки Крымского горного клуба [Текст]. – 1902. – № 10.
5. Записки Крымского горного клуба [Текст]. – 1904. – № 12.
6. Записки Крымско-Кавказского горного клуба [Текст]. – 1908. – № 8.
7. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869-1909 гг.) [Текст] / Сост. А. Дидрихос. – М., 1911. – 262 с.

Отримано 30.03.2011. ХДУХТ, Харків.

© Н.В. Петренко, 2011.